Чăваш çырулăхĕн чаплă уявĕ

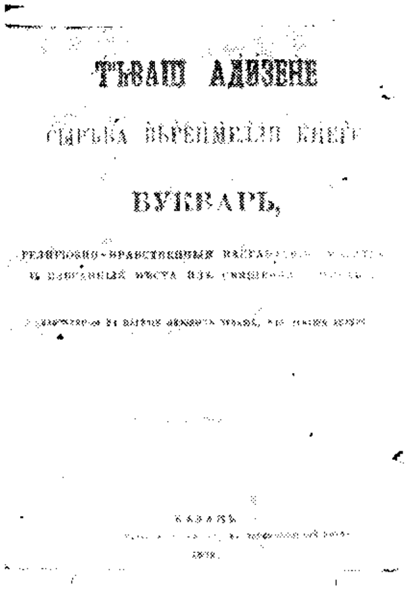

Николай ПЕТРОВ

Этемлĕх историйĕшĕн çырулăх çав тери пысăк пĕлтерĕшлĕ. Кирек мĕнле халăхăн та культура аталанăвĕ çырулăх пуçланнипе çыхăннă. Çырулăхсăр ăстăн пуянлăхне упраса хăварма та, ăна малалла аталантарма та çук. Çырулăха пула кăна халăхсем хăйсен культурине, ĕмĕрсем хушшин аталантарса, пĕтĕм тĕнче умне кăларма пултараççĕ, пĕтĕм тĕнче культурин пуянлăхĕнчен вăй илсе, тăван культурăна малалла аталантараççĕ.

Чăваш çырулăхĕн ĕмĕрĕ вăрăмах мар: вăл икĕ çĕр çул урлă кăна каçнă-ха. Унăн пĕрремĕш çĕр çулне эпир кивĕ çырулăх тапхăрĕ тетпĕр. Вăл XVIII ĕмĕрĕн пĕрремĕш çуррине пуçланнă та XIX ĕмĕрĕн 70-мĕш çулĕсем пуçламăшĕнче вĕçленнĕ. Çак тапхăрти çырулăхăн хăйне тивĕçлĕ алфавичĕ пулман. XVIII ĕмĕрĕн 30-мĕш çулĕсенче, вырăс алфавичĕпе усă курса, «Вырăсла-тутарла--чăвашла-мордвалла словарь» тата «Вырăсла-чăвашла -марилле-мордвалла словарь» çырса хатĕрленĕ. 1769 çулта Питĕрте «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» ятлă кĕнеке пичетленсе тухнă. Çак кĕнекерен пуçласа чăваш çырулăхĕнче вырăс саспаллисемпе усă курасси йăлана кĕрсе çирĕпленнĕ. Ку çеç те мар-ха. Пĕрремĕш чăваш грамматики вăл — тури диалект грамматики. Çак грамматикăран пуçласа тури диалект çырулăх чĕлхин никĕсĕ пулса тăрать. Çырулăхри тури диалект çĕр çула яхăн тăсăлнă. Çак хушăра чăвашла 20 кĕнеке ытла çапăнса тухнă. Кун çути курмасăр алçыру халлĕн юлнисем те пур. Вĕсем, пурте тенĕ пекех,— вырăсларан е кивĕ славян чĕлхинчен куçарнăскерсем. Куçарасса та вĕсене чăвашсем хушшинче ĕçлекен чиркÿ çыннисем валли çурма чăваш, çурма вырăс пупсем куçарнă. Оригинал тыткăнĕнчен хăтăлаймасăр сăмах хыççăн сăмах куçарнă пирки çак тапхăрта кăларнă кĕнекесен чĕлхи халăх чĕлхинчен аякра тăнă. XVIII ĕмĕр вĕсĕнче Ермей Рожанский куçарнă «Кĕске катихизиса» илĕпĕр-и, е Петр Талиевăн «Отче наш» кĕллине тытса пăхăпăр, е Иван Русановскипе Григорий Рожановский куçарăвĕсен алçырăвĕсене тишкĕрĕпĕр — вĕсене пурне те ăнланма йывăр. 1820 çулта Хусанта çапăнса тухнă 514 страницăллă «Святой Евангель» пирки те çавнах каламалла.

XIX ĕмĕр варринелле чăваш кĕнеке-çыру чĕлхи юсанма тытăнни палăрать. Çакна эпир Стефан Элпидин 1832, 1858 çулсенче куçарса кăларнă кĕнекесенчен те лайăх куратпăр. Тăлмач вырăс синтаксисĕн тыткăнĕнчен пĕтĕмпех хăтăлса çитеймен пулин те, чăваш кĕнекин чĕлхине чĕрĕ калаçу чĕлхипе çывăхлатма тăрăшнă. Чĕрĕ калаçу чĕлхи çак тапхăрти çырулăхра уйрăмах оригиналлă произведенисенче лайăх палăрать. Кунта Д. Ознобишин, А. Фукс, В. Сбоев, С. Михайлов çырса илнĕ халăх произведенийĕсене асăнмалла. Илсе пăхар-ха С. Михайловăн 1853 çулта Хусанта çапăнса тухнă «Чувашские разговоры и сказки» кĕнекине. Унта пичетленнĕ «Чим, чим кызыя», «Айда инге вурмана», «Чăваш каччисен юрри», «Еçкĕçикĕ юрри» тата ытти сăвă-юрăсемпе юмах-халапсен чĕлхи—тури чăвашсем калаçакан чĕрĕ чăваш чĕлхи. Тĕслĕхшĕн «Сярмыспа оба тос полнă» юмаха илĕпĕр.

«Пре сярмусъ кукъ куклать теть, оба онъ патне пырса ситеть теть, она калать теть: обе сана сизаярынъ; Сярмысъ она таргаслать теть; оба тосымъ мана ан си, перьле тосъ полыбаръ, кукъ кукלаза орба аггыбаръ конда, санада манада сиди порынмашкынъ. Оба она итьлере, ыдать тада она Сярмысъ астарза: оба тосымъ! орба аггыбыръ, сана валя сьмелли поле, минь эза илесъ тінпъ туррыне илетны, кочипе илетны? Хам эбе кирекъ-минь ильзен да пырать, эза минь илесь тінъ?»

Чăваш çырулăх чĕлхине чĕрĕ калаçу чĕлхин нормисене пăхăнтарса йĕркелес тĕлĕшпе XIX ĕмĕр варринче Н. И. Золотницкий нумай вăй хунă. «Ĕненĕр, сăмахсен çыхăнăвне чăваш синтаксисĕн законĕсене пăхăнмасăр йĕркеленĕрен, урăхла каласан, вырăсларан сăмах хыççăн сăмах куçарнăран чиркÿсенче чăвашла вĕрентсе калакан сăмахсене с «Кон святой борнызинь, али хорав идю сине: епле ман святой борнас?» йышши куçару кĕнекисене пачах та ăнланма çук. Çак кĕнекен ятне те мана ку таранччен пĕр чăваш та вырăсла куçарса е чăвашла ăнлантарса пама пултараймарĕ. Çакăн пек усăсăр куçарусемпе мĕн чухлĕ ĕç харама кайнă пулĕ»,— тесе çырнă Н. Золотницкий «Заметки для ознакомления с чувашским наречием» кĕнекинче. Калас пулать, кивĕ çырулăхăн çитменлĕхĕсем чăваш синтаксисĕн законĕсене хисепе хуманнинчен кăна мар, чăваш чĕлхинчи хăшпĕр уйрăм сасăсене палăртма тивĕçлĕ саспаллисем пулманнинчен те килнĕ. Вырăс алфавитĕнче чăваш чĕлхинчи *ă, ĕ, ÿ, ç* сасăсене палăртма тивĕçлĕ саспаллисем пулман пирки чăваш çырулăхĕнче çав сасăсене тĕрлĕ саспаллисемпе палăртнă, Спиридон Михайлов кĕнекинчен илсе кăтартнă тĕслĕхре, сăмахран, *ă* сасса тăватă саспаллипе палăртнă: *кăк* сăмаха *кук, ăна* сăмаха *она, тосăм* сăмаха *тосым, полăпăр* сăмаха *полыбар* тесе çырнă. *Çармăс* сăмаха пĕр тĕлте *сярмус,* тепĕр тĕлте *сярмыс* тенĕ. *Çол, çонат, çомăр* сăмахсене пĕрремĕш чăваш грамматикинче *сьолъ, сьонатъ, сьомаръ* çырнă. Стефан Элпидин *сіолъ, сіонатъ,* сіомыръ, Золотницкий *сŏл, сŏнат, сŏмыр* тесе палăртнă.

В. П. Вишневскин «Начертание правил чувашского языка и словарь, составленный для духовных училищ Казанской епархии» (1836) кĕнекинче *пÿсĕр* сăмаха *пюсюр, ÿсĕрес* сăмаха *узюряс, ĕмĕр* сăмаха *умюр, ĕмпÿ* сăмаха *умбю* çырнă. *Орă* (трезвый)—*ора* (нога), *çăра* (густой) — *çура* (детеныш, пчелиный рой), *çавă* (тот) — *çава* (коса), *торă* (бог)— *тора* (расческа) тата ытти çавăн пек сăмахсене çырура пĕр пекех çырнă, вĕсене пĕр-пĕринчен уйăрса палăртас тесен, яланах ударени лартмалла пулнă. Хăш чухне вара ударени те пулăшайман, *тылă* (мялка) — *тăлă* (путы), *сăвă* (частушка) — *сывă* (здоровый), *хĕр* (девушка) — *хир* (степь) йышши сăмахсене омоним сăмахсем пек çырма тивнĕ. Çакă çырулăха аталантарма чылаях чăрмантарнă. Вырăс алфавитне чăваш çырулăхĕнче усă курма юрăхлă тăвас тесе XVIII ĕмĕрпе XIX ĕмĕрĕн пĕрремĕш çурринче чылайăшĕ тытăнса пăхнă (Е. Рожанский, П. Талиев, С. Элпидин). XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурри пуçламăшĕнче Н. Золотницкий чăваш çырулăхĕнче хăшпĕр улшăнусем те тунă, уйрăм сасăсене палăртма алфавита ÿ, ŏ саспаллисем кĕртнĕ. Анчах хăйне уйрăм *ă, ĕ, ÿ, ç* сасăсене Н. Золотницкий усăмлăн палăртайман. Вăл *ÿ* саспаллипе пĕр вăхăтрах *ÿ* сасса та, *ĕ* сасса та палăртнă, сăмахран, *ÿпĕнтер* сăмаха *ÿбÿндэрь, сĕлĕ* сăмаха *сÿле* çырнă. Çак çитменлĕхе 18 çулхи И. Я. Яковлев та асăрханă. 1867 çулта Н. Золотницкин «Сŏлдалык кнеге» ятлă чăваш календарĕ пирки çырнă рецензийĕнче вăл çапла каланă: «Ман шутпа, чăваш чĕлхинчи сасăсем валли хăшпĕр паллăсем йышăнмалла, унсăрăн чăваш чĕлхинчи сасăсене вырăс саспаллисемпе палăртса çитерме çук», тенĕ. Çĕнĕ саспаллисем кирлине лайăх курса тăрсан та, И. Яковлев çав саспаллисене тăвас ĕçе тÿрех тытăнайман, мĕншĕн тесен малтан пĕлÿ пухмалла, чĕлхене тĕпчемелле пулнă. Тепĕр тăватă çултан, гимнази пĕтерсе Хусанти университета вĕренме кĕрсен, И. Яковлев вак халăхсене çутта кăларас ĕçре ырă ят илнĕ Н. И. Ильминский профессорпа çывăхланать. Н. Ильминский профессор системипе тата вăл ертсе пыракан крешĕн тутар шкулĕнчи тăван чĕлхепе вĕрентес ĕçĕн пахаенĕсемпе паллашнă хыççăн И. Яковлев кашни халăхăн хăйĕн çырулăхĕ пулма кирлине, тăван чĕлхепе тăван çырулăх урлă кăна халăхсем тĕттĕмлĕхрен, тĕшмĕшлĕхрен, чун нишлĕхĕнчен хăтăлма, хăйсен социаллă-экономикăлла пурнăçне çĕнетсе улăштарма, тăван культурăна туса хума пултарнине тавçăрса илнĕ. Çакă ăна чăваш çырулăхне тăвас ĕçе çине тăрсах тытăнма хистенĕ. Унăн ырă шухăшĕсене пурнăçа кĕртме Н. Ильминский пулăшса, хавхалантарса пынă.

Кирек хăш алфавит та чĕлхери сасăсен (фонемăсен) хисепне палăртнинчен пуçланать. Çавăнпа та, алфавит тăвас тесен, чи малтан чĕлхери сасăсен йышне; вĕсен сăн-сăнатне, тĕрлĕ вырăнта (сăмах пуçламăшĕнче, тĕрлĕ сасăсем хушшинче, сăмах вĕçĕнче) мĕнле янăранине палăртмалла. Çакна палăртма чĕрĕ калаçу чĕлхине сăнамалла, халăх сăмахлăхне пухмалла, сăмахсен йышне тĕпчемелле. Çак ĕçре И. Яковлева пулăшакансем те тупăннă. Н. Ильминский сĕннипе ăна пулăшма университетра арабпа тутар чĕлхине тĕпчекен вырăс студенчĕ В. Белилин, крешĕн тутар шкулĕнче вĕренекен чăваш С. Тимирясов хаваслансах килĕшнĕ. И. Яковлев, В. Белилин тата ачаранпах тутарсем хушшинче ÿснĕ С. Тимирясов чăваш чĕлхинчи сасăсене вырăспа тутар чĕлхинчи сасăсемпе танлаштарса тĕпченĕ. Çав çулсенче чăвашла текстсем ытла та çителĕксĕр пичетленĕ пирки Тимирясовĕ тутар кĕнекисене тÿрех чăвашла куçарнă, Белилинĕ вара вăл куçарнине хут çине çырса пынă. Хăй вырăс пулин те, хăйшĕн ют чĕлхе шутланакан чăваш чĕлхинчи сасăсене вăл уççăнах уйăрса илме вĕренсе çитнĕ. Çапла çак икĕ тус хĕл каçах чăваш чĕлхинчи сасăсене тĕпченĕ.

1871 çулхине, çулла, И. Яковлев вĕсене хăйĕн тăван çĕршывне экспедицие илсе кайнă. Экспедицие унăн Чĕмпĕрти ученикĕсем те (А. Рекеев, И. Иванов, Т. Петров) хутшăннă. Кунта вĕсем халăх сăвви-юррине, юмах-халапне пух-

на, чĕрĕ калаçу чĕлхинчи сасăсене сăнанă. Пĕтĕм ĕçе тĕрĕсленĕ хыççăн чăваш чĕлхинче 8 уçă сасăпа (*о* сасса шутламасăр) 37 хупă сасă (пĕтĕмĕшпе 45 сасă, *о, ф* сасăсемпе — 47) тупса палăртнă. Ку вăл И. Яковлевпа В. Белилин тунă пысăк пĕлтерĕшлĕ открыти пулнă. Юлашкинчен алфавит тăвас ĕç — тупса палăртнă сасăсем валли саспаллисем суйласа илесси пуçланнă. Пĕрремĕш тапхăр — чĕлхери сасăсен йышне тĕпчесе палăртасси — теориллĕ тĕпчев ĕçĕпе çыхăннă пулсан, иккĕмĕш тапхăр — кашни сасă валли саспаллисем йышăнасси — çырулăх практикипе, традицине çыхăннă. Чăваш алфавичĕ мĕнле пуласси хăш халăх алфавитне никĕсе хурса йĕркелессинчен килнĕ. Сăмахран, тĕрĕк халăхĕсен çырулăхĕ, пурин те тенĕ пекех, араб алфавичĕ çинче никĕсленсе аталаннă. Чăваш çырулăхне хăш алфавитран пуçламалла? Ытти тĕрĕк халăхĕсем пек арабсенне йышăнмалла-и е малтанхи традицие тытса пымалла? Хăшпĕрисем латин алфавитне йы…ма сĕннĕ. Анчах И. Яковлев … çулхи традицие пăсман. Вы… чĕлхинчи сасăсемпе пĕр пек… илтĕнекен сасăсене вырăс …аллисемпех палăртнă, хытă… …на çемçелĕхе уйăрма саспалли… …ен тăррине, сулахаялла, чалăш патак (апостроф) лартнă. *П, к, т, ш, с* сасăсен янăравлă мăшă…çĕсене палăртма вырăс алфавитĕнчен *б, г, д, ж, з* паллăсене, *х* сассăн янăравлă мăшăрне палăртма якут алфавитĕнчен хӳреллĕ *г* йышăннă. *Ч* сассăн янăравлă мăшăрне *д′* паллăпа палăртнă. Çак алфавитпа усă курса, 1872 çулта И. Яковлев Т′ъваш ад′изене …ыръва вьренмелли кнеге» (букварь) хатĕрленĕ. Ку букваре И. Яковлев анатри чăвашсен чĕл…ине тĕпе хурса çырнă. Çак кĕне…ен пуçласа чăваш литература …хинче анатри диалект вăй илтытăннă. 70-мĕш çулсенче вара …еке-çыру чĕлхинче тури диалект… усă курма пачах пăрахнă.

…ĕнĕ алфавит вырăс чĕлхинчен …нăннă сăмахсене те, тĕп чăваш сăмахĕсене те пĕр йĕркене пăхăнтарса çырма май панă. Ку вăл — алфавитăн чи лайăх енĕ. Анчах …айăххипе пĕрлех çак алфавитăн çитменлĕхĕсем те пулнă. Унăн пĕрремĕш çитменлĕхĕ — алфавитри …аллисемпе пурнăçра ăнăçлах … курма май килменни. Саспаллисем тăррине лартнă патаксем кĕнеке наборланă чух час-часах хуçăлса пĕтнĕ. Алфавитри саспаллисен йышĕ ытла та пысăкки иккĕмĕш çитменлĕх пулнă. Виççĕмĕш çитменлĕх — янăравлăхпа янăравсăрлăх тĕлĕшĕнчен сасăсемпе саспаллисем хушшинче хирĕçӳлĕх тухни (хир — с′ез′енгир, хъват — хъваду, къбък—къбъгъп, кас — казат′ т. ыт. те.). Çак çитменлĕхсенчен хăтăлас тесе, 1872 çулта Яковлев 47 саспаллиллĕ алфавита 27 саспаллие çити кĕскетет те çĕнĕ букварь «Çыръва въренме тытънмалли кънеке» пичетлесе кăларать. Ку букварьте янăравлă хупă сасăсене пĕлтерекен паллăсене алфавитран кăларса пăрахнă. Янăравсăр хупă сасăсен çемçе мăшăрĕсенчен с′ л′, н′, т′ сасăсене кăна хăйне уйрăм паллăсемпе палăртма йышăннă, мĕншĕн тесен вăл сасăсем малти ретри уçă сасăсемпе те, кайри ретри уçă сасăсемпе те юнашар тăма пултараççĕ, урăхла каласан, вĕсен çемçелĕхне кӳршĕллĕ уçă сасăсен пахалăхĕ тăрăх уйăрса илме çук. (Симьс — çимьç, пулъ — пул′ъ, супън — супън′, турат—турат′.) Çак с′, л′, н′, т′ сасăсене палăртма юрăхлă саспаллисем шыраса, Яковлевăн чылай халăхсен алфавичĕпе паллашма тивнĕ. Серб-хорват алфавичĕсемпе (кириллицăпа тата латиницăпа) усă курса, çĕнĕ саспаллисем тупнă: *с′* сасă валли *ç* саспалли, *л′* валли хӳреллĕ *л, н′* валли хӳреллĕ *н, т′* валли тăрăллă *т*. Çакăн хыççăн Яковлев алфавитĕнче 25 саспалли кăна тăрса юлнă. Вĕсенчен 17-шне вырăс алфавитĕнчен ним улăштармасăрах илнĕ, 8-шне алфавитра пур саспаллисем çумне хушма паллăсем çыпăçтарса (е тăррине лартса: Аă, Ӳӳ, Ĕĕ, Тт; е хӳре ярса, Çç, Лл, Нн, Тт) тупнă. Çак алфавитпа 1873 çулта И. Яковлевăн виççĕмĕш букварĕ. «Матфей çырнă евангелие», «Чăн тĕн кĕнеки», «Мăн кун кĕллисем», «Аслă праçниксем» ятлă кĕнекесем çапăнса тухнă. Çакăн хыççăн вăл хăйĕн алфавитне урăх пачах та улăштарман, унпа чăваш чĕлхинчи пур сасăсене те палăртма май килнĕ. Çавăнпа та ку алфавит 60 çул хушши ним улшăнмасăр тытăнса тăнă. 1933 çулта кăна, Совет тапхăрĕнче чăваш чĕлхине вырăс сăмахĕсем йышлăн кунçнипе шута илсе, алфавита янăравлă хупă сасăсене пĕлтерекен саспаллисем хушнă. 1938 çулта *ё, я, ю, щ, ъ, ь* паллăсене кĕртнĕ.

Çĕнĕ чăваш алфавичĕ çурални чăваш халăхĕн пурнăçĕнче революцилле угăм туни пулнă. Çак çĕнĕ алфавитран çырулăх историйĕнче, сутĕçĕнче, культура аталанăвĕнче чăннипех çĕнĕ тапхăр пуçланса кайнă.

Чăваш халăхĕн хăйĕн çырулăхĕ, хăйĕн литератури тата литература чĕлхи çуралнинчен сехĕрленсе ӳкнĕ пуп таврашĕсем, уйрăмах вырăс пупĕсем, И. Яковлевăн ырă ĕçĕсене йышăнма пачах та килĕшмен. вĕсем чăваш халăхĕн патриархне хирĕç кĕрешӳ пуçарса янă, пуçлăхсем патне И. Яковлев çинчен элеклĕ хутсем çӳретнĕ, алфавит авторне «вырăс патшалăхĕшĕн сиенлĕ ĕç тăвать» тесе айăпланă.

«Яковлев господин чăвашсене çутта кăларас ĕçре 1870 çултанпа ĕçлет. Çамрăк чун хĕрӳлĕхĕпе ĕçе тытăнса, вăл инородецсем тĕлĕшпе тĕрĕс мар çул çине тăчĕ. Чăвашсене çутта кăларас тесе, Яковлев господин чăваш чĕлхипчен кĕнеке чĕлхи тăвас тĕллев лартрĕ... Çак тĕллев ăна, паллах, алфавит тăвас шухăш патне илсе çитерчĕ»,— тесе çырнă 1884 çулта «Церковно-общественный вестник» журнал.

«Мĕскĕн чăвашсем! Кăмăл-туйăмăра аталантарма аллăра хăвăртрах та ытларах тĕн çинчен çырнă кĕнекесем тыттарас вырăнне, çак ĕçе тума пултаракан çынсем чĕлхĕр пултарулăхне аталантарса вăхăта сая яраççĕ, сире фонетика çепĕçлĕхĕпе паллаштарассишĕн тăрăшаççĕ»,—тесе çырнă Шупашкар уесĕнчи Кушкă пупĕ В. Смелов. Хăй вара 13 çул хушши И. Яковлев ĕçĕсем пирки татти-сыпписĕр çăхав çырнă, ăна хăй ĕçĕнчен пăрса яма тăрăшнă. В. Смеловпа пĕр çăварлă пулса, П. Любимов пуп та çĕнĕ алфавита вилĕм суннă. И. Яковлев кĕнекисем кĕçех архив тусанĕ айне пуласса кĕтнĕ, çĕнĕ саспаллисемпе çырнă кĕнекесем, сиенсĕр пуçне, нимĕн те памаççĕ, халăх вĕсене йышăнмасть, вĕсем çынсене «турра хирĕç тăрата̄ççĕ», тесе çухăрашнă. Хусан архиепископĕ Палладий те: «Яковлев чăвашсене вырăслантармалла чух чăвашлантарасшăн çунать. Руçра пирĕн халĕ мĕн пулса иртнине турă та пĕлмест. Грузинсем, осетинсем, тутарсем пурте вĕренме талпăнаççĕ, кашниех тата хăйсем пек вĕренесшĕн...» тенĕ.

Анчах вырăссен прогрессивлă деятелĕсем И. Яковлев ĕçĕсене пачах та урăхла хакланă. Ана шанчăклăн хӳтĕленĕ Н. Ильминский профессор çĕнĕ чăваш алфавитне, çав алфавитпа пичетленĕ кĕнекесене пысăка хунă, вĕсем кивĕ алфавитпа кăларнă кĕнекесенчен кусăнах уйрăлса тăнине, халăх вĕсене кăмăлланине палăртнă. «Вырăс саспаллийĕсем çумне хушса тунă çĕнĕ паллăсем чăваш чĕлхинчи сасăсене тĕрĕс те уçăмлă палăртма май параççĕ. Опыт çакна кăтартса пачĕ: вулама вĕренекен шкул ачисем çак алфавита çăмăлах, хăвăрт тата тĕплĕн ăша хываççĕ»,—тесе çырнă Н. Ильминский. Чĕмпĕр кĕпĕрнинчи халăх училищисен инспекторĕ И.Н. Ульянов та тăван халăхне çутта кăларассишĕн ырми-канми ĕçлекен И. Яковлева яланах пулăшса тăнă. 1873 çулта уп патне Хусана янă çырăвĕнче вăл çапла каланă: «Эпĕ ĕнер сирĕн пĕчĕк кĕнекĕре илтĕм. Сирĕншĕн, сирĕн кĕнекĕр пичетленсе тухнишĕн эпĕ питĕ савăнатăп, хам енчен кĕнекĕре чăваш шкулĕсене сарма май пур таран тăрăшăп»,— тенĕ. Хăйĕн ĕмĕрне чăваш историйĕпе этнографине тĕпчесе ирттернĕ вырăс ученăйĕ В. Н. Магницкий те И. Яковлев ĕçĕсене пысăка хунă.

И. Яковлев алфавичĕн пĕлтерĕшĕ халăха çутта кăларас ĕçре çав тери пысăк вырăн йышăннă. Çĕнĕ алфавитпа çырнă кĕнекесем туха пуçласан, шкул авторитечĕ те, вĕренекенсен йышĕ те ӳсме тытăннă. 1897 çулта чăвашсем хушшинче хутла пĕлекенсем 7 процент шутланнă, тепĕр 15—16 çултан, пĕрремĕш тĕнче вăрçи умĕн, хутла пĕлекенсен йышĕ 11—12 процента çитнĕ. 1920 çулта вара 23,2 процент пулнă.

И. Яковлев алфавит тунипе пĕрлех литература чĕлхине те йĕркеленĕ. Унăн 1872 çулта тухнă букварĕпе «Чăн тĕн кĕнеки» чăваш литература чĕлхи пуçланнине пĕлтернĕ. Сăмах майĕн кунта çакна та каласа хăвармалла: 30—40-мĕш çулсенче чăваш литературин чĕлхине К. В. Иванов пуçарса янă текен шухăш сарăлнăччĕ. Тĕрĕссипе вара литература чĕлхи И. Яковлевран пуçланнă. Çапла ĕнтĕ, И. Яковлев вăй хунипе чăваш литературин чĕлхи революцичченех йĕркеленсе çитнĕ. 1872—1917 çулсенче çĕнĕ алфавитпа 670 кĕнекене яхăн пичетленсе тухнă, 1906—07 çулсенче «Хыпар» хаçат кăларнă.

Паллах, революциччен пирĕн çырулăх туллин аталанма пултарайман, патша чиновникĕсем ăна пур майсемпе те чарса-таптаса тăнă. Аслă революци тивлечĕпе кăна чăваш халăхĕ, ирĕке тухса, хăйĕн шăпипе хăй аллине илчĕ.

Тăван çырулăха революцичченех туни совет влаçĕ вăхăтĕнче пирĕн культурăна вăйлăн аталантарма май пачĕ. 1918 çулта кăна Хусанта «Канаш», V-мĕш Çар политпайĕнче «Чухăнсен сасси», Чĕмпĕрте «Çĕнĕ пурнăç» хаçатсем, Хусанта пĕрремĕш чăваш журналĕ «Апа» тухма тытăннă. Çав çулах чăваш наци театрĕ çуралнă.

1919 çулта Хусанта «Шурăмпуç», «Çĕр ĕçлекен» журналсем, Ĕнхӳре «Хĕрлĕ Урал», II-мĕш Çар политпайĕ çумĕнчи «Хĕрлĕ салтак», Хусанта «Хĕрлĕ ялав», Шупашкарта «Хресчен сăмахĕ» хаçатсем тухнă. Вĕсене ялсемпе хуласенче те, çар чаçĕсенче те хапăллăсах йышăннă. Сăмахран, 1918 çулхи октябрь уйăхĕнчен пуçласа 1920 çулхи январь уйăхĕччен «Канаш» хаçат пĕтĕмпе 3584150 экз. тухнă. вăл шутран ялсенче 1352150 экз., Хĕрлĕ Çар чаçĕсенче 2232000 экз. сарăлнă.

Халĕ Чăваш АССРĕнче республика хаçачĕсем 4, журналсем 4, район хаçачĕсем 21, колхозсемпе совхозсенче, заводсемпе фабрикăсенче нумай тиражлă хаçатсем 24 тухса тăраççĕ. Вĕсен тиражĕ çултан-çул ӳсет. Сăмахран, «Коммунизм ялавĕ» («Канаш») хаçат 1918 çулта 3500 экз. тиражпа тухма пуçланă пулсан, халĕ вăл кунсерен 65 пин тиражпа пичетленет. «Пионер сасси» хаçатăн малтанхи номерĕсен тиражĕ (1924 ç.) 6500 экземпляртан — 72 пине, «Ялав» журнал (1924 ç.) 3 пинтен — 53 пине, «Тăван Атăл» («Трактор», «Илемлĕ литература», 1931 ç.) 4 пинтен — 36 пине çитрĕ.

Чăвашла тухакан кĕнекесен хисепĕ те Совет влаçĕ çулĕсенче тăтăшах ӳсрĕ. 1918 çулта пĕтĕмпе те 15 кĕнеке тухнă, 1919—1928 çулсенче вара 446, 1929—1938 çç.— 1850, 1939—1948 çç.— 1008, 1949—1958 çç.— 1628, 1959—1968 çç. 1079 кĕнеке пичетленнĕ. Çапла вара, 1872—1917 çулсенче (46 çул хушшинче) пĕтĕмпе 675 кĕнеке (вăл шутран тĕнпе çыхăнманнисем — 227) кăларнă пулсан, 1918—1968 çулсенче (51 çул хушшинче) 6754 кĕнеке тухнă, вĕсен пĕтĕмĕшле тиражĕ 44497000 экземпляра çитнĕ.

Чăваш халăхĕ вырăс классикĕсен, совет писателĕсен произведенийĕсене те тăван чĕлхепе вулать. А. С. Пушкинăн «Евгений Онегин» романĕпе «Капитан хĕрĕ», «Дубровский», «Белкин повеçĕсем», «Полтава», «Борис Годунов» поэмисемпе повеçĕсем те чăвашла янăраççĕ. Тĕнче литературин классикĕсем Шекспир, Дефо, Байрон, Диккенс, Ж. Верн, П. Мериме, Бичер Стоу, А. Додэ, Марк Твен, В. Гюго, Шиллер, Г. Гейне, А. Мицкевич тата ытти чаплă писательсем çырнă вилĕмсĕр произведенисене те чăвашла куçарнă. Марксизм-ленинизм классикĕсене те халĕ тăван чĕлхепе вулаççĕ. Çакă вăл И. Я. Яковлев пуçарнă çырулăхăн чаплă çитĕнĕвĕ.

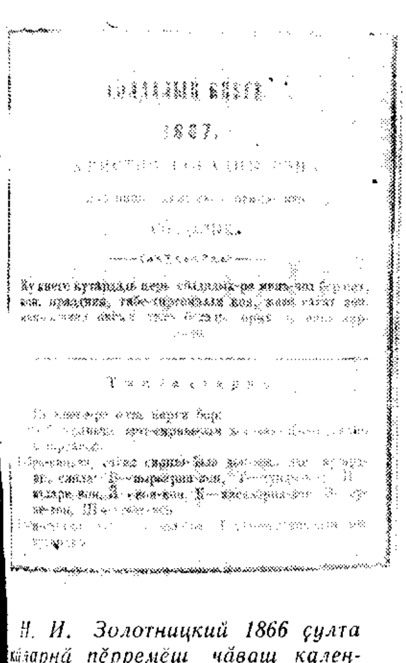

Н. И. Золотницкий 1866 çулта кăларнă пĕрремĕш чăваш календарĕ.